

**İSLÂM DÜŞÜNCESİNDE
ELEŞTİRİ KÜLTÜRÜ ve
TAHAMMÜL AHLÂKI-II
Klasik Dönem (VII-XII. Asırlar)**

ENSAR NEŞRİYAT TİC. A.Ş.

ISBN : 978-625-7320-71-9

Sertifika No: 50201

İSLÂMÎ İLİMLER ARAŞTIRMA VAKFI
Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi: 29
Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi: 100

Kitabın Adı

İslâm Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Ahlâkı II

Koordinatör

Prof. Dr. Abdülcélil BİLGİN

Muş Alparslan Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi

Editörler

Doç.Dr. Teceli KARASU–Doç. Dr. Mahsum AYTEPE

Muş Alparslan Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi

Sayfa Tertibi

Dr. İsmail KURT

İslâmî İlimler Araştırma Vakfı

Kapak Tasarım

Halil YILMAZ

Baskı, Cilt

Step Ajans Matbaacılık

Göztepe Mah. Bosna Cad. No: 11 Mahmutbey-Bağcılar-İstanbul

Tel: 0212 446 88 46 Faks: 0212 446 88 24

Sertifika No: 45522

1. Basım

Temmuz 2021 / 1000 adet basılmıştır.

İletişim Adresi:

Ensar Neşriyat Tic. A.Ş.

Düğmeciler Mah. Karasüleyman Tekke Sok. No: 7 Eyüpsultan / İstanbul

Tel: (0212) 491 19 03 - 04 – Faks: (0212) 438 42 04

www.ensarneyriyat.com.tr – siparis@ensarneyriyat.com.tr

İSLÂM EĞİTİM ANLAYIŞINDA ELEŞTİRİ AHLÂKİ

FUAT SEZGİN'İN TESPİTLERİ IŞIĞINDA MÜSLÜMANLARIN GELENEĞİNDE ELEŞTİRİ KÜLTÜRÜNÜ BESLEYEN TEMEL DİNAMİKLER

Yusuf BATAR*

Giriş

Fuat Sezgin'in bilim tarihi konusundaki tespitleri sadece geçmiş'i aydınlatmakla kalmamakta, geleceğimize de ışık tutmaktadır. Bilimin tekâmülünü büyük bir nehrin oluşumuna ve akışına benzeten müellif, inanç ve medeniyet ayrımı yapmaksızın bilimlerin, farklı kültür dünyalarından geçerek yavaş yavaş geliştiğine dikkatlerimizi çekmektedir. Sezgin'in ortaya çıkardığı tarihi kayıtlar, felsefeden, astronomiye, coğrafyadan matematiğe, birçok alanda farklı medeniyetlerin nesilden nesile bu nehri nasıl akıttıklarını göstermektedir. Bu genel tespitin yansısı müellifin, Müslümanların bilimsel gelişimdeki katkılarının boyutlarını ortaya koyan çalışmalarından da çıkartılması gereken çok önemli dersler olduğunu söyleyebiliriz.

Sezgin geçmişin tecrübesinin öğreticilik boyutunu şu sözlerle özetlemektedir: *“Söylemek istediğim şey, İslâmî-Arap ilimleri tarihinin araştırılması ve incelenmesi, bugün buna mensup olanlarına zarûrî ve dirilmelerine etkisi olacak bir durum olmuştur. Önce, ecdadı ilimlere nasıl başlamış, nereye ulaşmışlar; ne tür bir çalışma, süreklilik, gerçek zühd, sabır göstermiş, selefin işlerine insafla yaklaşmışlardır; ilimlerin gelişim meselesinde nasıl bir açık anlayış ve hoşgörü sahibi olmuşlardır; kendine güvenleri, yaratılmışların sırrını öğrenmek için sadece insana dayanmaları; ecdadının diğer milletlere göre aynı katkısı olduğu halde, modern ilimlerin gelişimi karşısında*

---

* Prof. Dr. İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

*içine düştükleri psikolojik buhrandan bazılarını kurtarmak için selefin ahlakından güzel örnek, etkili, yararlı ibret nedir, tüm bunları öğrenmeleri gerekir. Böyle yaparlarsa, İslâmî ilimlerin donuklaşma meselesini, kendi doğru tarihini araştırma ışığı altında gözlemlemiş olurlar.”*¹ Sezgin, Müslümanların bilimsel üretime giden sürecini şu üç aşamada ele almaktadır:

1. Alma/Kabul Etme Safhası: Tercüme faaliyetlerinin başladığı sekizinci yüzyılın başlarından itibaren işleyen süreç.

2. Özümseme ve Hazmetme Safhası: Sekizinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu süreç başlamıştır.

3. Yaratıcılık ve Özgünlük Safhası: Dokuzuncu yüzyılın başlarından itibaren birçok alanda özgün çalışmaların ortaya çıkmaya başladığı dönem.²

Sezgin’in Müslümanların 800 yıllık bilimsel üretimlerine dair tespitlerinin satır aralarında, bu üretkenliği besleyen bilimsel yaklaşımların izlerini rahatlıkla okuyabiliyoruz. Her şeyden önce şunu belirtmek gerekir ki, Müslümanlar Hicrî birinci asırdan itibaren başlayan “alma/kabul etme” safhasında karşılaşılan yeni kültürleri ve yeni sosyal şartları etkili bir şekilde okuyup anlamaya çalışmışlardır. Çok kısa denebilecek bir sürede özümseme ve hazmetme safhasından hemen sonra da birçok alanda özgün eserler üretmeye başlamışlardır.

Sezgin’in üç aşamalı olarak ele aldığı söz konusu bilimsel üretim yolculuğunda Müslümanlarda güçlü bir eleştiri kültürünün hâkim olduğunu görebiliyoruz. Nitekim “alma ve kabul etme safhası” olarak isimlendirilen dönemde başka kültürlerle ait eserler ve uygulamalar cesaretli bir şekilde alınmış ve kısa bir süre sonra özümsemiştir. Aslında özümsemiş her yeni eser ve uygulama belirli bir eleştiri süzgecinden geçirilmiştir. Daha açık bir ifadeyle Müslümanlar ötekiyle karşılaştıklarında toptan bir reddiyecilik veya olduğu gibi alıp kabul etmek yerine kendilerine özgü bakış açısıyla bir değerlendirme yaparak karar vermişlerdir. Bu değerlendirme özelliğini eleştirel düşünebilme yeteneği şeklinde ifade etmek mümkündür.

---

¹ Fuat Sezgin, “İslâm Medeniyetinin Donuklaşmasının Sebepleri”, (çev: Dursun Hazer), *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2002), 300.

² Fuat Sezgin, *İslâm’da Bilim ve Teknik* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2008).

Nitekim İslâm ilim geleneğinde seviyeli eleştirinin, şüphenin ve sorgulamanın var olduğunu, ancak zemmetmenin/kötülemenin pek bulunmadığını söyleyen ünlü ilimler tarihçisi, “*Elli şüphe bir yakinden evlâdır*” sözünün İslâm uygarlığına ait olduğunu belirtmektedir.³ Sezgin Müslümanların bu konudaki tutumunu şu şekilde tasvir etmektedir: “*Hakikat aşkına diyoruz ki, Müslüman ilim adamları, seleflerinden ilim aldılar, onlardan istifade ettiler.(...) Fakat bu sözden, Müslümanların, seleflerini mutlak manada tenkit etmediklerini ve kadim âlimleri yargılama gücüne sahip olmadıklarını anlamamalıyız. Tam tersine onlar, bu ilimlerle meşgul olmaya başladıkları çok erken tarihlerde seleflerini kritik etmeye başlamışlardır.(...) Bu hususta en az şunu söyleyebiliriz ki, bu daha çok ahlaki bir üslupla yapılan tenkit idi ve bunu yapanlar da, ilimlerin gelişme prensibinin apaçıklığını (sarahat) bilen kimselerdi.*”⁴ Bugün yapılması gereken, eleştirel düşünmenin önündeki zihinsel ve duygusal engelleri kaldırmanın yanı sıra bizim geleneğimizde tenkit uygulamasına dair zengin birikimi yeni kuşaklara tanıtmaktır. Böylece belki de çokça ihtiyaç hissettiğimiz “eleştiri ahlakı” konusunda da bir bakış açısı oluşturabiliriz.

Bütün bilim alanlarında üretim yapabilmek ve “kendi ayakları üzerinde durabilmek” için eleştirel düşünebilme yeteneğine sahip olmak gerekir. Nitekim çağdaş eğitim sisteminde eleştirel düşünebilme yetkinliğini oluşturmak, temel bir kazanım olarak değerlendirilmektedir.⁵

Tarihe ışık tutan eserleri üreten zihnin eğitildiği iklimin kodlarını çözmek, özlemini duyduğumuz *üretken* zihinlere tekrar kavuşmamızı sağlayacak bir eğitim sistemi kurmada bizlere ışık tutacaktır. Düne dair tespitler ışığında bugüne ve yarına dair neler yapmamız gerektiğini kararlaştırmak daha doğru olacaktır. Sezgin’in bilim tarihine ve bu kapsamda Müslümanların ürettikleri eserlere dair tespitlerinin satır

---

³ Seyfi Kenan, “İslâm Dünyasının Duraklama Sebepleri Üzerine Ünlü İlimler Tarihçisi Fuat Sezgin’i Dinlemek”. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 1/4 (2003), 75.

⁴ Sezgin, *İslâm’da Bilim ve Teknik*, 145.

⁵ Sadi. S Seferoğlu ve Cenk Akbıyık, “Eleştirel Düşünme ve Öğretimi”, *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 30 (2006), 193.

aralarında üretkenliği besleyen ilmi atmosfere ve eleştiri kültürüne ilişkin önemli tespitler yer almaktadır.

Sezgin'in Tespitleri Işığında Eleştiri Kültürünü Besleyen Temel Dinamikler

Sezgin'in tespitlerine yakından bakıldığında Müslümanları üretken kılan eleştiri kültürünü besleyen çok önemli bazı dinamiklerin öne çıktığı görülmektedir. Bu dinamikler eleştiri kültürünün nasıl bir atmosferde gelişebileceğini ortaya koyan tecrübe edilmiş ilkelerdir. Bu ilkeleri yine Sezgin'in çarpıcı ifadeleri eşliğinde birkaç başlık altında sıralamak mümkündür.

a. Özgüven

Kendimizi ve başkalarını eleştirebilmek için belirli düzeyde bir özgüvene sahip olmamız gerekir. Zira eleştirmek demek yüzleşmek demektir. Doğrularınızı savunabilmek ve yanlışlarınızdan da vazgeçebilmek için sizi ayakta tutacak bir öz güce ihtiyacınız vardır. Özgüven, temelde bireyin kendisine yönelik olumlu duygular geliştirmesi sonucu kendisini iyi hissetmesidir. Bu iyi hissetme durumuna bağlı olarak kişinin kendisiyle ve bütün çevresiyle olumlu ilişkiler kurması, barışık olması demektir.⁶ Özgüven aslında genel ve süreklilik arz eden bir kişilik özelliğidir. Arızı bir tutum veya bireysel durumlara göre ortaya çıkan özel bir tavır değildir.⁷ Çocukluktan itibaren çevresel etkileşime bağlı olarak şekillenen bu özelliğin oluşumunda yetişkinlerin (ebeveyn, öğretmen, yönetici vs.) yaklaşımı belirleyicidir. Bu konunun psikolojik yönleri kadar sosyolojik ve kültürel boyutları da önemlidir. Özellikle eğitim sürecinde çocuklarımızı cesaretlendirici bir anlayışla yetiştirirsek bu özellik gelişecektir. Yetişen neslin kendisine, kültürüne, geleneğine ve tarihine yönelik olumlu düşünceler taşıması özgüvenin temel taşıdır. Müslümanların üretkenlik dönemlerine baktığımızda bu özgüveni rahatlıkla görebiliyoruz.

---

⁶ Akagündüz, N. "İnsan Yaşamında Özgüven Kavramı", İstanbul: *Ümraniye Rehberlik ve Araştırma Merkezi Müdürlüğü Yayınları- 1*, 2006.

⁷ Pervin L. A., John, O.P. *Theory And Research*, Eighth Edition, USA, John Wiley & Sonsinc, 2001.

Sezgin bu konuda řu tespiti yapmaktadır: “Müslümanlar ecnebi hocalardan öğrendiler, onlarla birlikte çalıştılar, komplekse kapılmadılar, aşağılık duygusu hissetmediler. Bu çok mühim... Yani Müslümanlarda aşağılık duygusu yoktu! Bilgiyi Aristo’dan alınca Aristo’yu düşman görmediler. Ondan “Büyük üstat” diye bahsettiler. Bu tavır bilimin yolunu açtı.”⁸ Sezgin’e göre bilimin yolunu açan bu yaklaşım günümüzde de Müslümanların ufkuna açacak yegâne yoldur: “Ben řu neticeye vardım: Müslümanlar M. 7. yüzyıldan itibaren bilimleri Yunanlılardan, Hintlilerden aldılar. Müslümanların bir meziyeti vardı. O alışlarında Hristiyan olsun, Yahudi olsun, ne olursa olsun insanları hoca olarak kabul ettiler. Müslümanlar onlardan süratli bir şekilde öğrendiler. İki yüzyıl sonra Müslümanlar bu ilk merhaleyi, yani başkalarından almayı geride bırakarak yaratıcı olmaya başladılar. Hatta Müslümanlar onlardan bilgiyi alırken, hocalarının faziletlerini hiçbir zaman unutmadılar, onu söyleyeyim. Müslümanlar evvela yaratıcı oldular. Bu 800 yıl sürdü. Miladi 850 yılından itibaren, 16. Yüzyılın sonuna kadar Müslümanlar ilimde mütemadiyen yeni şeyler keşfettiler, yeni ilimler kurdular, eski ilimleri geliştirdiler ve ilerde kurulacak bazı bilimlerin temellerini attılar. Bugün Avrupa’daki bilimler, İslâm bilimlerinin bir başka coğrafyada, değişik tarihi şartlar içerisindeki devamından ibarettir, diye tanımlıyorum. Ama bugünkü Avrupa’da, Batı’da gelişeni yabancı bulmuyorum. Bizim akrabalarımızın geliştirdiği safha olarak kabul ediyorum. Oradaki bilgiyi yabancı bulmadığım için bende bir aşağılık duygusu da yok onlara karşı”⁹

Sezgin’in bu konudaki temel beklentisi şudur: “Ben burada ilk önce hocalara seslenmek istiyorum. Talebeleri aşağılık duygusundan kurtarmaya çalışsınlar. Türk milletini aşağılık duygusu bir kanser gibi kemiriyor. Tabii ki Batı medeniyetine karşı böbürlenmeyi de kastetmiyorum. Bizim Türklerde böyle bir şey var. Müslümanlar bakıyorlar ki Avrupalılar teknolojide bizden ileri. Mesela Avrupalıların ellerindeki topu görüyorlar ama Avrupalıların o topu bizden aldıklarını bilmiyorlar. Pusulayı görüyorlar ama onların

⁸ Sefer Turan, *Bilimler Tarihçisi Fuat Sezgin*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.

⁹ Turan, *Bilimler Tarihçisi Fuat Sezgin*.

pusulayı bizden aldıklarını bilmiyorlar! Bunları gördükçe aşağılık duygusu geliyor”¹⁰

Ancak Sezgin’in bu konuda ciddi bir uyarısı vardır: *“Fakat yanlış biçimde üstünlük duygusuna da kapılmamak gerekir. Sadece “biz bu kadar üstünmüşüz” deyip sonra da bir kenara oturmaları, benim hedefim değil. Bütün mesele müthiş bir şekilde gelişen ve 800 yıl insan akıl tarihinde büyük bir rol oynayan bir medeniyetin mensubu olan insanların, bütün bunların nasıl olduğunu düşünmesi, bu medeniyeti geliştiren insan tiplerini tanımasıdır.”¹¹* Geçmişin başarısıyla övünüp kendi üzerine düşenleri yapma hususundaki tembellik bugünün Müslümanlarının önemli bir sorunudur.

b. Yaratıcılık

Sezgin’in İslâm düşünce geleneğinin seyrini anlatırken kullandığı anahtar kavramlardan biri de yaratıcılıktır. Ona göre, Müslümanların birçok alanda özgün eserler üretmeye başladıkları safha yaratıcılık evresidir. Cabir, İbn’ul-Heysem ve Bîrûnî gibi düşünürlerin çeşitli konulardaki özgün ve yaratıcı fikirlerinden örnekler veren Sezgin, bu düşüncelerin ve şahısların ortaya çıkışının tesadüfen olmadığını, uygun çevre ve hazırlanmış şartlarda oluştuğunu ifade etmektedir.¹² Günümüzde eğitimin temel kazanımlarından birisi olarak belirlenen bu özellik, en genel ifadeyle “problem çözme becerisi” olarak tanımlanmaktadır. Bu yetkinlik kısaca şu şekilde tanımlanmaktadır: “Problemlerin veya bilgidaki boşlukların hissedilmesi, düşünce veya hipotezlerin oluşturulması, hipotezlerin sınanması, geliştirilmesi ve verilerin iletilmesidir.”¹³

Aslında bu beceri eğitim yoluyla sonradan kazanılan bir özelliktir. İçinde doğup büyüdüğümüz sosyal ve kültürel çevrenin bu konuda büyük bir etkisi vardır. İslâm düşünce geleneğini bu açıdan değerlendirdiğimizde, her alanda özgün eserlerin üretildiği, dünyaya yön verecek buluşların yapıldığı 16. Asra kadar olan dönemde her açıdan yaratıcılığı besleyen bir sosyal ve kültürel atmosferin olduğu

---

¹⁰ Turan, *Bilimler Tarihçisi Fuat Sezgin*.

¹¹ Turan, *Bilimler Tarihçisi Fuat Sezgin*.

¹² Sezgin, “İslâm Medeniyetinin Donuklaşmasının Sebepleri”, 299.

¹³ Rıza, E.T., *Yaratıcılığı Geliştirme Teknikleri* (İzmir: Anadolu Matbaası, 1999).

görülmektedir. Yaratıcılığı törpüleyen zihniyetlerin İslâm toplumuna hâkim olmaya başladığı sonraki çağlarda ise her türlü üretkenliğin durduğunu görebiliyoruz. Dolayısıyla bugünden yarına yapılması gereken en önemli eğitimsel faaliyet, yeniden yaratıcılık özelliğini geliştirecek bir atmosfer oluşturmak olacaktır. Nitekim Sezgin bu ihtiyacı şu ifadelerle dile getirmektedir:

“En büyük noksanımız, “yaratıcılık” özelliğimizi kaybetmiş olmamızdır. Yaratıcılığımızı kaybediyoruz ve sonra bu yeteneğimizi geliştirmek yerine, mütemadiyen başkalarından körü körüne bir şeyler almakla yetiniyoruz. Ben başkalarından, yabancılardan alınmasının düşmanı değilim. Bilakis alınmasının zaruretime inanıyorum. Fakat aşâğılık duygusuna kapılmadan ve şuurlu bir şekilde, bu almanın mahiyetini bilerek almalıyız.”¹⁴

Geçmişte ve günümüzde yaratıcılığını kaybeden zihinlerin, bu tembelliklerini, geçmiş ve mevcut durumlarını kutsayarak, eleştirel düşünceleri mahkûm ederek haklı göstermeye çalıştıklarını görebiliyoruz. Ancak bu yaklaşımların kısa bir süre içerisinde eldeki birikimlerin berhava olmasına yol açtığına da tarih şahitlik etmektedir.

c. Tekâmül Düşüncesi

Müslümanların geçmişte başarılı olmalarını sağlayan önemli bir özellik de tekâmül düşüncesidir. Sezgin bu durumu şu şekilde izah etmektedir: *“Bu “tekâmül kanunu” çok mühim. Bakın size bir hadisten bahsettim: “İki günü birbirine denk olan zarardadır” şeklinde. “Tekâmül kanunu” işte bu! Böyle bir anlayışı öngören dinle başlayan bir medeniyet, tabii ki bu hususta takip edilmesi gereken yolu da döşüyor. İslâm âlimlerinin “tekâmül kanunu”nu veciz şekilde gösteren sözleri vardır. Mesela, İbni Rüşd diyor ki: “Biz bugün birçok şeyi bilemiyoruz. Ama bu demek değildir ki böyle kalacak. Gelecekte yeni imkânlar ortaya çıkacak ve bizim çözemediğimiz problemler çözüme kavuşacaktır.”¹⁵*

Eleştiri kültürünün en önemli dinamikleri arasında saymamız gereken tekâmül düşüncesi, eğitimle geliştirilebilecek bir yetkinliktir. Özellikle yetişkinlerin ve herhangi bir alanda otorite olanların genç

¹⁴ Sezgin, *İslâm'da Bilim ve Teknik*, 1:5.

¹⁵ Turan, *Bilimler Tarihçisi Fuat Sezgin*.

kuşaklara bu konuda cesaret vermesi gerekir. İdeolojik saplantılar, anakronik tutumlar, geçmişin kutsanması ve özgüven eksikliği gibi eğilimler tekâmül düşüncesinin önündeki en önemli engellerdir. Olanla yetinmek tekâmülün önündeki en büyük engeldir. Yetişen nesli bu tür zihinsel ve duygusal engellere mahkûm etmediğimiz takdirde tekâmül düşüncesi kendi yatağında oluşup gelişecektir.

d. Faydacılıktan Uzak İlmî Hassasiyet

Sezgin'e göre Müslümanların bütün bilim alanlarındaki uğraşlarında temel saik, kısa vadeli dünyevi menfaatler elde etmek olmamıştır. Kimyadan coğrafyaya, tıptan felsefeye varıncaya dek her bir alanda ter döken Müslümanlar, bu çabayı adeta bir ibadet aşkıyla yapmışlardır. Ona göre İslâm'ın erken döneminde Müslümanlar güçlü bir bilgi susamışlığıyla doluydular; böylelikle öğrenmeye tutkun ve yabancı unsurları almaya hazır haldeydiler.¹⁶ Müslümanların ilme ve öğrenmeye yönelik bu yüksek ilgisinin yansımalarını müellif şu şekilde tasvir etmektedir: *“Daha 1.H./7. M. yüzyılda camilerde umuma açık ders faaliyeti başladı. 2./8.yüzyılda önemli filologlar, edebiyatçılar ve tarihçiler büyük camilerde kendi eğitim kürsülerine (üstüvane) [sütun] sahiptiler. Bu eğitim-öğretimde derslerin ve tartışmaların nasıl olduğuna ilişkin bize ulaşan haberler yüksek bir akademik stile tanıklık etmektedirler. Bu büyük camiler, 5./11.yüzyılda devlet üniversiteleri kurulana kadar kendiliklerinden ilk üniversitelere dönüşmüşlerdi.”*¹⁷ Nitekim İslâm eğitim tarihiyle ilgili kaynaklar, camilerin ilim halkalarıyla dolup taşığını anlatmaktadır. Hatta bir süre sonra camilerin ve mescitlerin yeterli gelmeyişi üzerine medreselerin inşa edildiği, ilgili kaynaklarda aktarılmaktadır.¹⁸ Yediden yetmiş toplumun bütün kesimlerinin adeta bir seferberlik ruhuyla ve ibadet aşkıyla okumalar yaptığı bir zeminde eleştiri kültürü kendiliğinden gelişip serpilecektir.

Sezgin bu konuda Fransız araştırmacı Roshental'ın şu tespiti paylaştığını: *“Belki de, kapsamı hızla genişleyen çeviri*

¹⁶ Sezgin, *İslâm'da Bilim ve Teknik*, 1:169

¹⁷ Sezgin, *İslâm'da Bilim ve Teknik*, 1:169-170.

¹⁸ Ahmet Çelebi, *İslâm'da Eğitim Tarihi*. çev. Ali Yardım.(İstanbul. Dergâh Yayınları, 1976).

faaliyetlerini temellendirmek için, Müslümanlara tıp, simya ve pozitif bilimlerle tanışmayı cazip gösteren ne pratik faydacılık, ne de felsefi-teolojik sorunlarla uğraşmalarına sebep olan teorik faydacılık yeterli olabiliirdi. Eğer Muhammed'in dini, ta başlangıçtan itibaren bilimin ('ilm) rolünü dinin ve böylece bütün bir insan hayatının asıl itici gücü olarak öne sürmemiş olsaydı... 'Bilim' İslâm'da böylesine merkezî bir konuma yerleştirilmiş, hatta neredeyse dinî bir saygı görmüş olmasaydı, muhtemelen çeviri faaliyeti, olduğundan daha az bilimsel, daha az sürükleyici ve daha çok yaşamak için pek zaruri olanı almaya -gerçekte bilinenden farklı bir şekilde- sınırlanmış olarak kalırdı.”¹⁹ Bu ifadeler, Müslümanların bilgiyle olan ilişkisini besleyen dini temele işaret etmektedir. Dolayısıyla bilimin herhangi bir alanıyla uğraşan bir Müslüman bu işi dünyevi bir beklentinin ötesinde uhrevi bir heyecanla yapmaktadır. Bu heyecanı faydacı değerlerle tanımlamak pek mümkün değildir.

e. Teori ve Uygulama Bütünlüğü

Eğitime konu edilen teorik içeriğin öğrenci açısından anlamlı olabilmesi için uygulanabilir olması ne kadar gerekliyse, uygulamadaki her türlü etkinliğin de teorik bir derinlikten besleniyor olması gerekir. Aksi halde yüzeysellik sorunuyla karşılaşmak mukadder olacaktır. Sezgin'in bu konudaki mülâhazası şu şekildedir: “Birçok âlime göre Müslümanlarda bir tecrübe, bir de teori var. Müslümanlara göre ne tecrübe ne de teori tek başına kâfidir. Tecrübe, eğer kendisinden evvel bir teori tarafından desteklenmiyorsa ilmi hiçbir neticeye ulaştıramaz. Bu sadece bir bocalama ve uğraşmadan ibaret kalır, ilmin konusu olamaz. Bunu bir kitapta şöyle tanımlarlar: “Tecrübeyle teori, bir atın üzerindeki heybe gibidir. Birbirine denk olması lâzımdır. Biri diğerinden ağır basarsa atın sırtından düşebilir.”²⁰ Bu cümlelerde iki şeyin altı çizilmektedir. Birinci husus, her düşünce sisteminin beslendiği kendisine özgü bir felsefesinin var olması ve müntesiplerince benimsenmiş olmasıdır. Diğer önemli husus ise ele alınan meselelerin pratik bir karşılığının olmasıdır. Birbirini besleyen uygulama ve teori bütünlüğü eleştiri kültürünün de önemli bir kaynağıdır.

¹⁹ Sezgin, *İslâm'da Bilim ve Teknik*, 1:5

²⁰ Turan, *Bilimler Tarihçisi Fuat Sezgin*.

f. Bilimde Evrensellik Düşüncesi

Müslümanların bilimde hiç kimseyi ötekileştirmeden başkalarının birikiminden istifade ettiklerine dikkatimizi çeken Sezgin, ilk dönem Müslümanların bu konudaki yaklaşımını şu şekilde özetlemektedir: *“Diğer dinlerin kültür taşıyıcılarına karşı, memleketlerinin fethedilmesi sonrasında Müslümanlar tarafından iyi davranıldı, onlara değer verildi ve yeni topluma katılmaları sağlandı.”*²¹ Sezgin’in ifadesiyle Müslümanların bilim tarihindeki ilerleyişini sağlayan bu anlayışı yetişen neslimize kazandırmamız gerekir.

İnsanlığın bugün sahip olduğu bilimsel birikimin oluşmasında dünden bugüne çok farklı medeniyetlerin ve kültürlerin kendi çapında katkıları olmuştur. Günümüzde özellikle Batı dünyasında adeta, tarihi, Batıyla başlatma anlayışı gibi yaklaşımlar hem adilane değildir hem de insanların kafasında başkalarını ötekileştirme düşüncesi doğurmaktadır. Bu yanlış algıya dikkatlerimizi çeken Sezgin’e göre doğru bakış şu şekilde tasvir edilmektedir: *“Ben bilimlerin tekâmül kanununu, bir nehre benzetiyorum. Çok uzun zamandır kafamda böyle birtasavvur var. Nehir küçük kaynaklardan çıkıyor, yavaş yavaş çoğalıyor, bir eğimden aşağı süratle akıyor. Ovaya doğru hızla akıyor ve ovada hem genişliyor hem de sürati azalıyor. Sonra bir daha toplanıyor ve yeniden hız kazanıyor ve bu şekilde sürüp gidiyor. Bilimler, farklı insanların elinden geçerek, farklı kültür dünyalarından geçerek yavaş yavaş gelişiyor. ve bugünkü haline geliyor. Ben böyle tahayyül ediyorum.”*²²

Sezgin’e göre bütün alanlardaki bilimsel gelişmeler birbirini takip eden halkalar şeklinde gerçekleşmektedir. Şu anda sahip olunan birikimin meydana gelmesinde tarihi süreç içerisinde her medeniyet kendi çapında bir katkıda bulunmuştur. Müellif bu görüşünü, Joseph-Toussaint Reinaud’un (1795-1867) şu veciz ifadesiyle özetlemektedir: *“Rastlantı, tekniklerin ve sanatların ilerlemesinde çok büyük bir rol oynamaz. İnsanlık bütün keşiflerinde istikrarlı bir şekilde ileriye doğru, birdenbire bir sıçrayışla değil, adım adım hareket eder. Her zaman aynı hızla ilerlemez, fakat hareket süregçendir. İnsan icat etmez,*

²¹ Sezgin, *İslâm’da Bilim ve Teknik*, 1:169.

²² Turan, *Bilimler Tarihçisi* Fuat Sezgin.

sonuçlar çıkarır. Mesela insan bilgisinin bir alanını ele alalım: Bu alanın tarihi, yani ilerleme tarihi, aralıksız bir zincir oluşturmaz. Olgular tarihi bize bu zincirin parçalarını verir ve bizim görevimiz, kaybolan halkaları her bir parçayı bir diğerine eklemek için yeniden bulmaktır.”²³

Bilimin bir çok alanında üretimler yapan Müslümanların başka kültürlerle ait verilerle karşılaştıklarında genellikle yukarıda özetlenen şekilde davrandıklarını, verili olanı gözardı etmeden yeni üretimler yaptıklarını görüyoruz.

g. Ahâk ve Çalışma Azmi

Sezgin’in bu konuda işaret ettiği hususlar aslında Müslümanların birçok alanda yaşadığı problemlerin de ilacı gibi durmaktadır: “Şimdi düşününüz; siz bir dinin mensubusunuz ve o dinin peygamberi ne diyor: “İki günü birbirine eşit olan insan zarardadır.” Bunu Müslümanlar kâfi derecede göz önüne almadılar. İnsanların dikkatini buna çekmediler. Demek ki İslâm dini sizden hergün yeni bir şey istiyor. Yani bu soruyu her Müslüman’ın kendisine sorması lâzım. Nasıl ki, bir tüccar, “Bugün kazancım ne oldu?” diye her gün kendisine sorarsa bizim gibi bilimle uğraşanlar, hayır yapmak isteyen insanlar da kendine her zaman “Bugün ne öğrendin bugün yeni bir hayır işledin mi?” diye sormalıdır. İnsanlar zamanlarının çok kısa olduğunu unutuyorlar. Allah’ın kendilerine bir lütuf olarak verdiği bu zamanı faydalı olarak doldurma vecibesinin şuurunda değiller.

Okuma da yok. Türkler okumuyorlar maalesef. Önce ilkokuldaki hocalara öğretiliyiz. Onları eğitecek sosyologlarımız, pedagoglarımız olmalı. Okumanın şart olduğunu öğretecekler onlara. Bana kalırsa camide vaaz eden din adamlarımızın müfredatına namaz, oruç kadar insan hayatına, cemiyet hayatına etki eden unsurları da dâhil etmek gerekir. Din adamı televizyonlarda, camilerde mütemadiyen bu tip problemlerin, ahlak ve zaman problemlerinin üzerinde durmalı.

Ama şimdi memleketimde bir ahlaki gerilik görüyorum. Kusura bakmayın bunu söylemek zorundayım! İnsanlar şimdi daha çok yalan söylüyor, iftira ediyor. Hâlbuki İslâm dini iftira etmeyi büyük günah

---

²³ Sezgin, *İslâm'da Bilim ve Teknik*, 1:13

olarak ilan ediyor. Müslüman iftira ederken, yalan söylerken İslâm'ın bu asli prensibini unutuyor. İnsanlar vefasız. İnsanlar takdir etmiyor, insanlar kendilerinden değil de hep başkalarından bekliyorlar ve materyalist oluyorlar. Bugün Türkler, genelde de Müslümanlar maddeye çok yönelmişler. Maddeyi tamamen inkâr etsinler demiyorum ama öncelik veriyorlar. Maddenin peşinde koşuyorlar, ona ulaşmak için birçok ahlaki prensipleri feda ediyorlar. Bir şey daha söyleyeyim; Türklerde ara haber yok. Mesela birisinden bir şey istiyorsunuz, o size hakikaten hüsnü niyetle o işi yapacağını söylüyor ve bekletiyor. İhtiyaç sahibini düşünmüyor. Öbür bekleyen kişi ise, işi olsun olmasın bir haber bekliyor ama diğeri bunun farkında değil.”²⁴ Zamanının büyük bir kısmını kütüphanelerde geçiren Fuat hocanın toplumsal yaşamımıza ilişkin tespitleri onun toplumsal gidişatı da çok iyi bir şekilde okuduğunu ortaya koymaktadır. Belki bu tespitlerin eleştiri kültürüyle doğrudan bir ilişkisi yokmuş gibi düşünülebilir. Ancak olanla yetinme tembelliğinin eleştiri kültürünün önünde önemli bir engel olduğunu kabul etmek gerekir.

h. Öğretmen-Öğrenci İletişimi

Sezgin'e göre Müslümanların bilim sahasında ilerlemelerini sağlayan temel etkenlerden biri de hocalarla öğrencileri arasındaki sıcak ilişkidir. Müellifin bu konudaki analizi şu şekildedir: “Daha birinci yüzyıldan itibaren İslâm toplumunda, Avrupa'nın Ortaçağ'da ve sonrasında malumu olmayan, eşi görülmedik, verimli bir öğretmen-öğrenci ilişkisi gelişti. Öğrenciler sadece kitaplardan değil, bunun yanı sıra doğrudan doğruya hocalar tarafından verilen dersler yoluyla bilgiler edindiler. Bu, öğrenme eylemini kolaylaştırıyor, böylece güvenilir bir bilginin garantisi oluyordu.”²⁵ Bilimsel gelişmede hoca faktörüne her vesileyle dikkatlerimizi çeken Sezgin, kendisiyle yapılan diğer bir mülakatta şöyle söylemektedir: “Kitapları takip etmek, araştırmaların izini sürmek; özellikle uygun bir hoca bulmak... Bunların hepsi olmazsa olmaz. İslâm ilimlerinin en büyük, en yapıcı unsurlarından biri şuydu: Müslümanlar, ilimleri hocalardan öğreniyorlardı. Hoca vazgeçilmez bir vasıtaydı” (Fazlıoğlu, 2004).

---

²⁴ Turan, *Bilimler Tarihçisi Fuat Sezgin*.

²⁵ Sezgin, *İslâm'da Bilim ve Teknik*, 1:161

Gelişen onca eğitim teknolojisine rağmen bilgiyi ve tavrı bir hocadan almanın ne kadar önemli olduğunu hepimiz biliyoruz. Bizim geleneğimizde ilmi bir *fem-i muhsinden* öğrenmeye hep önem verilmiştir. Öyle ki herhangi bir alanda yetkin sayılabilmemiz için bizzat o alanın hocasının elinden *icazetname* adındaki belgeyi almanız gerekiyordu. Geleneksel eğitim sistemimizde bu belge herhangi bir kurum adına değil bizzat hoca adına verilirdi. Hoca ve öğrenci iletişiminin böylesine sıkı olduğu eğitim sisteminde öğrenci sadece bir alanın uzmanı olmakla kalmıyor aynı zamanda bilimsel tutum, ilmi ciddiyet ve saygınlık gibi konularda hocasından belli bir tavır eğitimi de almış oluyordu. Aslında Fuat Sezgin'in kendi talebelik hayatı bunun çarpıcı bir örneğidir. Zira onun hayat hikâyesinden anlıyoruz ki kendisi çalışma ahlakını, büyük ölçüde beraber çalıştığı hocalarından öğrenmiştir.

i. Tekelci Olmayan İlim Anlayışı

Müslümanların bilimsel sahada ilerleme kaydettiği dönemlere bakıldığında, herhangi bir ilim sahasında siyasi ya da dinî bir tekelleşmeye rastlanmaz. Müslümanların ne bilimsel ne de dinî anlamda bir *kiliselerinin* olmayışı bu sahalardaki üretkenliğin temel sebeplerinden biridir. Sezgin bu imkâna şu şekilde dikkatlerimizi çekmektedir: *“Doğa bilimleri, felsefe, filoloji ve edebiyat başlangıçtan beri, teolojik değil, dünyevi bir anlayışla yapıldı ve sürdürüldü. Bilimlerle uğraşmak, sadece din adamları sınıfının imtiyazı değildi, bütün meslek gruplarına açıktı. Bu yüzden ki biyografik ve bibliyografik eserlerde Arap-İslâm kültür dairesinin çoğu bilim adamının baş adları meslek nitelemeleridir; terzi, ekmekçi, marangoz, demirci, deve sürücüsü ve saatçi gibi. Bu şuuru yansıtan yeni din, bilimleri engellemediği gibi üstelik teşvik etti.”*²⁶

İslâm'ın bütün Müslümanları okumaya, araştırmaya ve adeta birer hikmet avcısı olmaya teşvik eden yaklaşımının bu konudaki etkisini hatırlatmakta fayda vardır. Nitekim Sezgin'in bu husustaki tespiti şu şekildedir: *“Sık sık, genelde dinin, özelde ise ortodoksinin, teolojinin veya tasavvufun bilime zarar verici etkisinden bahsetmek haksız bir davranıştır. Bu tür düşüncelerde, Arap-İslâm biliminin bilinen gelişiminin yüzlerce yıl boyunca sürekli ilerlediği ve*

---

²⁶ Sezgin, *İslâm'da Bilim ve Teknik*, 1:161

yaratıcılığın 16. yüzyıla kadar gevşemediği göz ardı edilmektedir. Bunun tam aksine, Aristoteles yüzlerce yıl “ilk üstad” (el-muallim el-evvel) olarak isimlendirilirken ve Arşimed, Galen, Apollonios gibi büyük Yunan bilginlerin isimleri saygı ifade eden sıfatlarla donatıldığında (el-fâdil gibi) teoloji yönünden hiçbir reaksiyon gösterilmediğinin hatırlatılması gerekir. Elbette bu durum, bu saygının herhangi bir kimseyi, Yunan üstatlarını eleştirmekten alıkoyduğu anlamında alınmamalıdır. Eleştiri her hâlükârda olmuştur, fakat belirli bir eleştiri etiği içinde. Eleştiri adaletsiz, ölçüsüz veya keyfi olamazdı.”²⁷

Özellikle Aydınlanma felsefesiyle birlikte başlayan “Din-Bilim çatışması” algısı ne yazık ki bütün dünyada olduğu gibi Müslümanları da etkiledi ve bütüncül bakıştan uzaklaştırdı. Oysa biz biliyoruz ki, İslâm düşünce geleneğinde bütün bilim alanları çalışılmaya değerdir ve hiçbir alan kimsenin tekelinde de değildir. Bu kuşatıcı anlayışı çocuklarımıza yeniden kazandırmak gerekmektedir.

Netice

Fuat Sezgin’in İslâm bilim tarihine ilişkin tespitleri sadece Müslümanların ürettiği eserlerin bilgisini vermekle kalmıyor, aynı zamanda bu eserlerin üretimine götüren süreçler hakkında da öğretici bilgiler vermektedir. Sezgin’in çalışmalarında, bilimin her alanında eserler üreten Müslümanların ilk günden itibaren nasıl bir bilimsel çaba içerisine girdiklerine ve farklı bilgi kaynaklarıyla karşılaştıklarında onlardan ne şekilde istifade ettiklerine dair önemli bilgiler yer almaktadır. Miladi 7. Yüzyılda başlayıp 16. Yüzyılın sonuna kadar devam eden bu “altın dönem”in birçok açıdan irdelenmesi gerekir. Felsefeden, astronomiye, tıptan coğrafyaya, matematikten, kimyaya varıncaya kadar her alanda müstesna eserler üreten bu medeniyetin doğup geliştiği düşünsel iklimi çözümlemeden bu tarihi tecrübeden yeterince istifade edilemez. Sezgin’in tespitlerinin satır aralarında buna dair çok önemli bilgiler yer almaktadır.

Söz konusu tespitler ışığında anlıyoruz ki, her şeyden önce Müslümanları üretken kılan ve onların bilim tarihindeki ilerleyişini sağlayan çok güçlü bir teolojik altyapı var olmuştur. İslâm

---

²⁷ Sezgin, *İslâm'da Bilim ve Teknik*, 1:169-170.

düşüncesinde bilginin bir değer olarak görülmesi ve her konudaki ilmi faaliyetin teşvik ediliyor olması bunun en somut göstergesidir. Ayrıca herkesi okumaya, araştırmaya ve yeni bilgiler üretmeye teşvik eden hikmet arayışı, başkasından öğrenmeyi bir zül olarak görmeyen özgüven, eleştirel düşünme kabiliyeti, yaratıcılık, ilmi hassasiyet, bilimde evrensellik düşüncesi, ahlâk ve çalışma azmi, hoca-öğrenci iletişimi gibi özellikler üretken bir medeniyetin inşasında altyapı işlevi görmüştür. Buna mukabil, sıralanan bu tür niteliklerin kaybolmaya başladığı dönemlerde de Müslümanlar üretkenliklerini kaybetmişlerdir.

İslâm medeniyetini üretken kılan niteliklerle bezenmiş bir toplumu yeniden inşa etmek için başvurulması gereken en etkili aracın eğitim olduğunu söylemek mümkündür. Dolayısıyla eğitim felsefemizi oluştururken ve eğitimimizin uzak hedeflerini belirlerken bu nitelikleri göz önünde bulundurmamız gerekir. Özellikle bütün alanlarla ilgili öğretmenlerimizi doğru bilgiyle ve özgüvenle donatmalıyız. Öğrencilerimizi doğru bilgiyle besleyerek dışlayıcılıktan da aşağılık kompleksinden de uzak mutedil bir çizgide yetiştirmeliyiz. Bizleri dün başarılı kılan yaklaşımları bugünün genişleyen imkânlarıyla buluşturabilirsek yeniden üreten, eser veren bir medeniyetin yolunu açmış oluruz.

Kaynaklar

Akagündüz, N. (2006). İnsan Yaşamında Özgüven Kavramı, Ümraniye Rehberlik ve Araştırma Merkezi Müdürlüğü Yayınları, Sayı:1,İstanbul.

Çelebi, Ahmet, (1976).İslâmda Eğitim Tarihi (Çev. Ali Yardım), Dergâh Yayınları, İstanbul.

Fazlıoğlu, İhsan,(2004). Fuat Sezgin ile “Bilim Tarihi” Üzerine, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 4, 2004, 355-370.

Kenan, Seyfi. (2003). İslâm Dünyasının Duraklama Sebepleri Üzerine Ünlü İlimler Tarihçisi Fuat Sezgin’i Dinlemek. *Değerler Eğitimi Dergisi, I* (4), 73-98.

Pervin L. A., John, O.P. (2001). Theory And Research, Eighth Edition, USA, John Wiley & Sonsinc.

Rıza, E.T. (1999) Yaratıcılığı Geliştirme Teknikleri, Anadolu Matbaası, İzmir.

Seferoğlu, S. S., Akbıyık, C. (2006). Eleştirel Düşünme ve Öğretimi, *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 30, 193-200.

Sezgin, Fuat (2002). İslâm Medeniyetinin Donuklaşmasının Sebepleri, (Çev: Dursun Hazer), *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002/2.

Sezgin, Fuat İslâm'da Bilim ve Teknik, (2008). İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul.

Turan, Sefer (2010). Bilimler Tarihçisi Fuat Sezgin, Timaş Yayınları, İstanbul.